

PAULS BALODIS

LU Latviešu valodas institūts
pauls.balodis@gmail.com

Unikālie latviešu valodas salikteņuzvārdi

Turpinot latviešu antroponimikona pētījumus, kopumā analizēti 3800 atšķirīgu uzvārdu, kas darināti uz latviešu valodas bāzes, salīdzinot /sastatot tos ar tuvējo kaimiņtautu – igauņu, somu, lietuviešu, krievu, poļu, vācu – attiecīgas semantikas uzvārdiem (ap 10 000 uzvārdu). Starp tiem ir samērā liels skaits unikālu uzvārdu: par tādiem tiek dēvēti uzvārdi, kuru semantiskos analogus neizdevās atrast citās salīdzināmajās valodās (parasti to frekvence ir zema). Referātā galvenā uzmanība veltīta salikteņuzvārdiem, to analizē ievērojot dalījumu pirmatnīgās jeb etimoloģiskās semantikas grupās.

Ir pieņemts uzskatīt, ka salikteņuzvārdi latviešu valodā bijuši kalkēti no vācu valodas, to rāda arī daudzi piemēru pāri: *Baltgalvis* – *Weißkopf*, *Weisshaupt*, *Apiņkalns* – *Hopfenberg(er)*. Tomēr kalkēšanas varbūtībai bieži pretī runā fakts, ka daudzi latviešu salikteņuzvārdi ir fiksēti tikai latviešu valodā – vācu valodā tādi nemaz nav reģistrēti (un arī otrādi).

Latviešu valodā ir daudz salikteņu – cilvēka ārienes motivētu uzvārdu. Vairākās valodās ir sastopami uzvārdi ar nozīmi ‘melnbārdis’, ‘baltbārdis’, ‘sarkanbārdis’, ‘sirmbārdis’, tomēr tikai latviešu valodā izdevās konstatēt šādas semantikas personvārdus: *Biezbārdis* (6) /uzvārdu biežums – pēc Staltmane 1981/, *Mežabārdis* (1), *Svinabārdis* (1) u. c. Iespējams, cilvēka acu motivēti šādi reti uzvārdi: *Ilgacis* (2), *Zaļacis* (1), Latgalē arī *Leikacs* ‘līkacis’, *Pūgacs* ‘kam acis kā pogas’. Nereti uzvārdos tiek raksturotas cilvēka ausis: *Līkausis* (1), *Stāvausis* (1), *Villausis* (1). Leksēma *galva* ir ietverta uzvārdos, kas visdrīzāk raksturo nevis cilvēka ārējo izskatu, bet gan prāta spējas vai uzvedību: *Dzelzgalva* (1), *Lāčgalvis* (1), *Grozgalvis* (1), *Pušgalvis* (1). Arī tādu unikālu uzv. kā *Platpieris* (1), *Lielmutis* (1) frekvence ir ļoti zema. Bieži uzvārdos tiek minētas *kājas*: *Lāčkājis*, *Plikkājis*, *Salmkājis*. Tikai latviešiem ir pazīstami tādi cilvēka augumu raksturojoši uzvārdi kā *Gargurnis* (6), *Vecvēderiņš* (1), *Baltpurniņš* (1). Lielākoties to pamatā ir iesaukas. Acīmredzot ar pejoratīvu semantiku saistīti tādi cilvēka dabu raksturojoši uzvārdi kā *Augstpūtis*, *Ceplarušķis* (profesija?).

Uz profesiju norāda salikteņuzvārdi *Smilšarājs*, *Griķumalējs*, *Vārtukapteinis*. Nevienam no šiem piemēriem nav analogas semantikas kompozītu sastatāmajās valodās. Daļa no šiem uzvārdiem noteikti ir radušies no oikonīmiem, resp., no mājvārdiem. Daudzos gadījumos ar attiecīgiem mājvārdiem ir saistīti arī faunas etimona uzvārdi: *Lielbriedis*, *Bišulācis*, *Mežzaķis*.

Vēl lielāks skaits unikālu salikteņuzvārdu ir starp floras semantikas personvārdiem (daži no tiem Latvijā nemaz nav tik reti): *Dārzābele* (2), *Jaunbērziņš* (8), *Krūmiņliepa* (3), *Kalnozols* (7). Vislielāko grupu veido fiziogēogrāfiskās semantikas uzvārdi (kas skaidri radušies no attiecīgiem vietvārdiem – kalnu nosaukumiem vai mājvārdiem): *Ābeļkalns* (1), *Dzintarkalns* (1). Starp uzvārdu motivētājvārdiem visai bieži sastopami dažādu konkrētu priekšmetu – apģērbu (*Jaunpoga*, *Lielcepure*), trauku (*Caurkubuls*), darbarīku (*Malkcīrtis*, *Mazcīrtis*) nosaukumi.

Mūsdienu latviešu valodas antroponimiskajā sistēmā ir unikāli uzvārdi, kas darināti no īpašvārdiem – citiem personvārdiem: *Jurjānis*, *Mārtiņjēkabs*, kā arī no Latvijas vietvārdiem: *Daugavbērziņš*, *Ventaskrasts*.

Atsevišķi varētu minēt latviešu uzvārdus, kas ir hibrīdsalikteņi, resp., viens komponents ir vācisks, otrs – latvisks: *Eizen-graudiņš*, *Siliņ-šmits*, *Maz-bušs*, *Kalna-bergs*, kas ir unikāli darinājumi, sastopami tikai latviešu antroponimikonā.